

Özbekistan'da Medya Tarihine Bir Bakış

An Overview of Media History in Uzbekistan

Derleme Makalesi / Review Article

**Sorumlu yazar/
Corresponding author:**
Zakir Avşar

ORCID: 0000-0002-1427-127X

Geliş tarihi/Received:
23.05.2022

**Son revizyon teslimi/Last
revision received:**
24.06.2022

Kabul tarihi/Accepted:
30.06.2022

Yayın tarihi/Published:
26.07.2022

Atıf/Citation:
Avşar, Z. (2022). Özbekistan'da
medya tarihine bir bakış.
İletişim ve Diplomasi, 8, 59-74.

doi: 10.54722/
iletisimvediplomasi.1120313

Zakir AVŞAR¹

ÖZ

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin dağılmasının ardından bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetlerinde medya ve kitle iletişim araçları, komünizm etkisinden sıyrılma ve kendi kimliklerini yeniden kazanma sürecinde özellikle tarih, dil, din ve kültür alanlarında önemli görev üstlenmiştir. 1991 yılında bağımsızlığını kazanan Özbekistan'da medya SSCB döneminde daha çok ideoloji aşılama amacıyla kullanılmıştır. Ancak 1991 yılından itibaren Özbekistan komünizm etkisinden kurtularak gerek Özbek Türkçesi'nin topluma öğretilmesi gerekse kültür, din ve bilim odaklı yayın yapmaya başlamıştır. Globalleşmenin de etkisiyle devlete ait olan televizyon kanalları, gazete ve dergilerin yanında özel sektör de çeşitli yayın organları kurmuştur. Bunun yanı sıra bağımsızlığın ardından Özbekistan Anayasasında medya ve kitle iletişim araçlarının görev ve sorumluluklarının yanı sıra hakları da tanımlanmış ve özgür bir medya vaadinde bulunulmuştur. Buna karşın bağımsızlığın ilan edildiği 1991 yılından 2016 yılında ölümüne kadar iktidarda bulunan İslam Kerimov döneminde medya çalışanlarının ve medyanın özgürlüğü Anayasada yazan maddelerden öteye geçememiştir. Ancak diğer taraftan İslam Kerimov'un ardından cumhurbaşkanlığına seçilen Şevket Mirziyoyev döneminde medya alanında çeşitli reformlar hayata geçirilmiştir. Söz konusu reformlar sonucu bazıları 20 yıldır tutuklu bulunan gazeteciler serbest bırakılmış, basın ve yayın organları görece serbest bırakılmıştır. Bunun sonucu olarak da Dünya Basın Endeksinde Özbekistan artan bir trende girmiştir.

Anahtar Kelimeler: Özbekistan, kitle iletişim araçları, medya, kültür, dil

¹ Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İletişim Fakültesi, Radyo Televizyon ve Sinema Bölümü, Ankara, Türkiye, zakiravsar@gmail.com

ABSTRACT

The media in the Turkic Republics, which gained independence after the collapse of the Union of Soviet Socialist Republics, played an important role in the process of eliminating communism's influence and regaining their own identities, particularly in the fields of history, language, religion, and culture. Media in Uzbekistan, which gained its independence in 1991, was used mostly to instill the ideology during the period of the Union of Soviet Socialist Republics. However, Uzbekistan eradicated communism's influence in 1991 and began broadcasting with an emphasis on culture, religion, and science, as well as teaching Uzbek Turkish to the public. With the effect of globalization, the private sector also established various media outlets in addition to the state-owned television channels, newspapers, and magazines. Moreover, the Constitution of Uzbekistan defined the duties, responsibilities, and rights of the media after independence, and promised a free media. However, the freedom of media workers and media could not extend beyond the provisions of the Constitution under the tenure of Islam Karimov, who ruled from the country's independence in 1991 until his death in 2016. However, during the presidency of Shavkat Mirziyoyev, who succeeded Islam Karimov, numerous media reforms were adopted. As a result of these reforms, some journalists who were imprisoned for more than two decades were released, as were some press and media outlets. Consequently, Uzbekistan's ranking in the World Press Index has risen.

Keywords: Uzbekistan, mass media, media, culture, language

EXTENDED ABSTRACT

Uzbekistan is an important country because it is the geography where the founding elements of our belief system, culture, and civilization as the basis of our cultural codes, were born and developed. On the other hand, due to the influence of communism and then the Union of Soviet Socialist Republics, it also shares a similar fate with other Turkic Republics in terms of both its administrative structure and politics.

The post-Soviet period is defined as the period following the Union of Soviet Socialist Republics from 1990 to 2000, and the modern period is defined as the period after 2000 associated with the increased interaction brought about by developing internet technology.

The formation of national consciousness is another critical issue in the process of developing democracy and national consciousness. Uniting the identity structure, which was fragmented as a result of forced migration and resettlement policies, in the upper Uzbek identity and the Uzbek nation has not only racial, but also religi-

ous, cultural, language, and historical dimensions. In the process of rebuilding the Uzbek identity, special attention was paid to mass communication, the media and the press.

On the other hand, the first radio broadcasting in Uzbekistan started in 1920 with the foundation of Moscow Radio in Uzbekistan. Initially, radio broadcasted newspaper news and then expanded to incorporate other programs. Uzbekistan's first radio station was established in 1927. On the other side, television broadcasting might be evaluated within the context of Soviet influence. In this setting, the first television broadcast occurred in Tashkent, Uzbekistan's capital, in 1956, 10 years after the first mass television broadcast began in Moscow in 1946.

After its independence in 1991, the media in Uzbekistan also needed to undergo change and transformation. To erase the impact of Soviet Russia and communism, the media arose as an important service sector for national independence in the process of reconstructing Uzbekistan's culture in the fields of culture, religion, language, and politics. However, the media structure could not be saved from the influence of Soviet Russia and communism. However, as a result of the steps taken since 1991, the printed and visual media have gradually changed.

During the first decade following Uzbekistan's independence in 1991, the focus in the media and mass communication was on efforts to replace Russian with Uzbek Turkish. While the use of Uzbek Turkish in significant areas of daily life like as science, art, literature, and education was expanded in this setting, attempts were made to make these efforts visible through media channels and mass media.

When we consider the key problems of the media in Uzbekistan, there are very few organizational changes that would directly contribute to the professional development of media workers while also ensuring the construction of democracy and civil society. In addition, the state of Uzbekistan established the "Interagency Coordination Commission" (MKK) to regulate the activities of all television companies. When representatives and executives of private television channels were excluded from the commission, diverse reactions arose. The commission's bureaucratic barriers to license applications, as well as its pre-examination of private television channel broadcasts, fuel rumors in the press of censorship against the Uzbek Constitution.

In addition to all of this, radical reform attempts in Uzbekistan stand out in terms of democracy and freedom, particularly during the tenure of Shavkat Mirziyoyev, who was elected President after the death of the founding president Islam Karimov. Since 2017, Uzbekistan has risen in the World Press Freedom Index. However, despite the fact that the increasing trend persists, Uzbekistan remains one of the closed countries.

Giriş

Özbekistan, kültürel kodlarımızın temelinde yer alan inanç sistemimizin, kültür ve medeniyetimizin kurucu öğelerinin doğup büyüdüğü coğrafya olması nedeniyle önemlidir. Özbekistan'ın kökenleri 13. yüzyılda Moğol istilası sonucu büyük bir yıkım ve zarara uğrayan bölgenin 1313-1341 yılları arasında hüküm süren Altın Orda Devleti hükümdarı Özbek Han'a dayanmaktadır. Özbek Han'ın kendi idaresi altındaki Fergana Vadisi bölgesinde yaşayan Türkleri bir araya getirerek kurduğu devlet Özbek Devleti adını almıştır (Cabborov, 2008, ss. 10-28). Bunun yanı sıra Allworth (1990, ss. 31-33) günümüzde Özbekler olarak adlandırılan Türkler ile 14. yüzyılda Özbekler olarak adlandırılan topluluk etnik olarak birbirlerinden farklıdır. Buna göre 14. yüzyılda Özbek olarak adlandırılan topluluk Altın Orda Devleti'nin başkentinden ayrılarak göç eden ve Tatar ırkına ait topluluktur. Özbek olarak adlandırılan ikinci topluluk ise 1300'lü yılların ikinci yarısından itibaren Timur Devleti'nin ortaya çıkışıyla aynı dönemde yaşayan topluluktur. Dolayısıyla Türk-Moğol olan topluluk Özbek adını kullanmakta ve Timurluların hâkimiyet bölgesinin dışında yer alan Semerkant'ın kuzeyinde konumlanmaktadır. Diğer taraftan ise SSCB ile komünizm etkisi altında yer almasından dolayı da aynı zamanda gerek yönetim anlayışı gerekse politik açıdan diğer Türk Cumhuriyetleriyle benzer bir kaderi paylaşmaktadır.

Türk Cumhuriyetlerinin yakın tarihini kronolojik olarak ele aldığımızda SSCB ve SSCB'nin dağılmasının ardından gelen bağımsızlık dönemi olarak değerlendirmek mümkündür. Özbekistan ise diğer Türk Cumhuriyetlerinden Azerbaycan ile birlikte SSCB'nin boyunduruğu altına girmeden bağımsızlıklarını ilan etmeleri yönüyle ayrılmaktadır.

SSCB'nin ardından dönemsel olarak ele aldığımızda özellikle 1990-2000 arası dönem Post-Sovyet veya Sovyet sonrası dönem ve ardından gelişen internet teknolojisinin sayesinde artan etkileşimin de etkisiyle 2000 sonrası günümüze kadarki süreci ise modern dönem olarak ele almak mümkündür.

20 Haziran 1990 tarihinde egemenliğinin ardından 1 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan eden Özbekistan, yaklaşık 35 milyonluk nüfusuyla Türk Cumhuriyetlerinin en kalabalığı konumundadır. Tarihî ve kültürel çeşitliliğinin yanı sıra yer altı zenginliklerinden dolayı da Asya bölgesinin önemli aktörleri olan Rusya, Hindistan ve Çin arasında devamlı olarak çıkar çatışmasının yaşanmasına neden olmuştur. Diğer taraftan özellikle İslam ve Türk kültürü açısından çok önemli olan "Mâverâünnehir" adı verilen bölgenin de büyük bir bölümünün Özbekistan'a ait olması da Özbekistan'ın değerini arttırmaktadır. Mâverâünnehir bölgesi İslam ve Türk kültürü açısından İmam Matürîdi, İmam Buhari, Şahî Nakşibendi, İbn-i Sina ve Mirza Uluğ Bey gibi önemli isimlerin yetiştiği ve yaşadığı bölge olmasından dolayı kültürel, dinî ve bilimsel açıdan sadece Müslümanlar ve Türk dünyası için değil aynı zamanda bütün dünya için kaynak oluşturmasından dolayı ayrıca önemlidir.

Özbekistan 1876 yılında işgal edilmiş, 1920 yılında ise komünizmin tahakkümü altına girmiştir. Dönemin komünist rejiminin yönetim anlayışının sonucu böl-yönet politikalarının etkisini de en net biçimde yaşamıştır. Bu kapsamda, coğrafi sınırları sıklıkla değiştirilmiş, demografik yapısı da böl-yönet politikaları sonucu etkilenmiştir. Sovyet etkisindeki diğer Türk Cumhuriyetleri gibi Özbekistan'da zorunlu göç ve iskân politikaları sonucu etnik, dinî, kültürel ve siyasi karmaşaya sürüklenmişlerdir. Dolayısıyla toplumun yapısında önemli bir karmaşa dönemi yaşanmıştır (Budak, 2003-2004, s. 33).

Bu kapsamda değerlendirildiğinde, Tacikistan nüfusunun %24,4'ü, Kırgızistan'ın %13,8'i, Türkmenistan'ın %9'u, Kazakistan'ın %2,5'i Özbeklerden oluşmaktadır. Bunun yanı sıra Özbek halkı, uygulanan zorunlu göç ve iskân politikaları sonucunda 92 boya ayrılmış ve alt kimlikler ulusal kimliğin önüne geçmiştir (Hatunoğlu, 2022, s. 111). Dolayısıyla uygulanan zorunlu göç ve iskân politikaları sonucu oluşan toplumsal dengesizlik diğer Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi Özbekistan'da da bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından itibaren bağımsızlığın pekiştirilmesi ve en önemlisi demokrasinin kalıcı hâle getirilmesi yönündeki çabaların ana omurgasını oluşturmuştur.

Demokrasi ve bağımsızlık bilincinin yerleştirilmesi sürecinde ise diğer bir önemli mesele ulus bilincinin oluşturulması sürecidir. Zorunlu göç ve iskân politikaları sonucu parçalanmış olan kimlik yapısının üst kimlik olan Özbek kimliğinde ve ulusunda birleştirilmesi süreci, sadece ırk kökenli olmayıp aynı zamanda, din, kültür, dil ve tarih boyutlarına da sahiptir. Özbek kimliğinin yeniden inşası sürecinde de kitle iletişime, medyaya ve basına özel önem verilmiştir.

Özbekistan'da Medyanın Kısa Tarihi

Türkistan-Özbekistan bölgesinde medyanın tarihini ele aldığımızda 1867'den 1917'ye kadarki süreçte iki aşamalı bir gelişim sergilediğini ifade etmek mümkündür. Birinci aşamada 1870-1905 yılları arasında yayın yapan Türkistan Bölge Gazetesi bulunmaktadır ve söz konusu gazete yerel dilde yayın yapan tek gazete olma özelliğini taşımaktadır. İkinci aşamada ise Özbek Türkçesi'yle yayın yapmaya başlayan, bağımsız ve süreli yayınların geliştiği dönemdir. Sovyet Dönemi olan 1917 yılından itibaren ise ilk gazete 1917'de Rusça yayın yapan Naşa Gazeta (Bizim Gazete) olmuştur. Ardından peşi sıra Haberler (İzvestiya), Türkistan Gerçekleri (Pravdası, Turkestanskaya Pravda) ve Doğunun Gerçekleri (Pravda Vostoka) yayın hayatına başlamıştır. Özbek Türkçesiyle yayımlanan ilk Sovyet gazetesi ise İştirakiyun (Komünist) gazetesi olmuştur. Gazete 1921-1922'de Kızıl Bayrak, 1922-1924'te Türkistan ve 1924-1964'te Kızıl Özbekistan ve 1964-1991 yılları arasında Sovyet Özbekistan adıyla yayımlanmıştır (Temir, 2021, s. 167).

Sovyet Döneminde yayınlanan gazetelerin diğer bir önemli özelliğini Sovyet etkisi, ideolojik ve siyasi içerikli gazeteler oluşturmaktadır. Bu kapsamda Genç Leninist, İşçi, Lenin'in Kıvılcımı ve Kültür Devrimi gibi çok sayıda gazete çıkmaya başla-

miştir. 1940'lı yılların ikinci yarısı ve 1950'li yılların ilk yarısında ağırlıklı olarak kültürel ve bilimsel kimliği bulunan Özbek Türklerine yönelik muhalif tutumlu gazetelerin yine kültür, din ve ideoloji merkezli yayın yaptıkları dönemi oluşturmaktadır (Temir, 2021, s. 167).

Diğer taraftan Özbekistan'daki ilk radyo yayıncılığı ise 1920 yılında Moskova Radyosu'nun Özbekistan'da da yayına geçirilmesiyle başlamıştır. İlk başlarda gazete haberlerinin aktarıldığı radyo yayınlarında daha sonra farklı programlara da yer verilmeye başlanmıştır. 1927 yılında ise Özbekistan'ın kendisine ait radyosu kurulmuştur. Öte yandan televizyon yayıncılığını da yine Sovyet etkisi kapsamında değerlendirmek mümkündür. Bu kapsamda Moskova'da 1946 yılında yayın hayatına başlayan ilk kitleli televizyon yayınından yaklaşık 10 yıl sonra 1956 yılında Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te ilk televizyon yayını gerçekleştirilmiştir (Qozoqboev & Xudoyqulov, 2018, ss. 72-78).

1975 yılı resmî kayıtları ele alındığında Özbekistan'da 169'u Özbek Türkçesi olmak üzere 257 gazete ve 134 dergi bulunmaktadır. Gazete ve dergi sayısındaki artışta 1967 yılında bağımsız bir fakülte şeklinde hizmet veren Gazetecilik Bölümünün etkisini gözardı etmek mümkün değildir (Qozoqboev & Xudoyqulov, 2018, ss. 24-25).

Bağımsızlık Sonrası Özbekistan'da Medya

Bağımsızlığın kazanıldığı 1991 yılından itibaren Özbekistan'da medyanın da değişim ve dönüşüm geçirmesi gerekliliği doğmuştur. Özellikle Sovyet Rusya ve komünizm etkisinden kurtulmak için, kültür, din, dil ve siyaset alanında Özbekistan kültürünü yeniden inşa sürecinde medyanın rolü millî bağımsızlık için önemli bir hizmet alanı olarak belirmiştir. Bununla birlikte medyanın yapısını Sovyet Rusya ve komünizm etkisinden kurtarmak bir anda mümkün olmamıştır. Buna karşın 1991 yılından itibaren atılan adımlar sonucu basılı ve görsel medya yavaş yavaş değişim geçirmiştir.

Dolayısıyla öncelikle Özbekistan'ın Anayasasını ele almak gerekmektedir. Bu kapsamda, Özbekistan Anayasasını incelediğimizde, Anayasanın 4. maddesinde Özbekistan'ın devlet dilinin Özbek dili olduğu belirtilmiş, bunun yanı sıra diğer dil ve kültürlerle saygılı olunacağı açıklanmıştır. Bu sayede düşünce ve ifade özgürlüğü teminat altına alınmıştır. Özbekistan Anayasasının 67. maddesi doğrudan kitle iletişimi ile ilgilidir. Bu maddede, medyanın özgür olduğu, sansürün yasak olduğu belirtilmiştir. 67. madde ile ilgili doğrudan düzenlemeler, 26 Aralık 1997 tarihli "Kitle İletişim Yasası" 24 Nisan 1997 tarihli "Gazetecilerin Profesyonel Uğraşlarının Korunması Hakkında Kanun" 24 Nisan 1997 tarihli "Enformasyon Özgürlüğünün Garantileri ve İlkeleri" ve 25 Aralık 1998 tarihli "Reklamcılık Yasası"dır (Budak, 2003-2004, s. 34).

Medya ile ilgili yazılı, görsel ve sözlü yayıncılığı düzenleyen Kitle İletişim Yasasında (Madde 2) medyanın özgür olduğu, bu alanda çalışanların enformasyonu araştırma,

elde etme ve yayma hakkına sahip bulunduğu, ancak bilginin doğruluğundan ve yasalara uygunluğundan da sorumlu oldukları belirtilmektedir. Aynı yasanın 3. maddesi ise vatandaşların düşüncelerini özgürce ifade etmesini ve basın yayın özgürlüğüyle ilgili esasları içermektedir. 4. madde ile sansür yasaklanırken ifade özgürlüğünün kötüye kullanılmaması, 6. madde ile de medyanın anayasal düzene, ülke bütünlüğüne aykırı faaliyette bulunamayacağı, savaş ve şiddet propagandasına, etnik veya dinî düşmanlığa alet edilemeyeceği, devlet sırlarının açığa vurulamayacağı belirtilmektedir. Aynı yasanın diğer maddelerinde ise kitle iletişim alanında faaliyette bulunmak için temini gereken lisans sertifikası ile ilgili esaslar, yazılı basının uyması gereken prosedüre ait süreç, yayın içeriklerinin nasıl olması gerektiğini belirleyen koşullar ile devletin taraf olduğu uluslararası antlaşmalara uygun konular yer almaktadır. Kitle iletişim yasasıyla farklılık hâlinde uluslararası antlaşma esaslarının geçerli olduğu belirtilmektedir (Budak, 2003-2004, ss. 34-35).

Gazetecilerin Profesyonel Uğraşlarının Korunması Hakkında Yasa (madde 5) ile gazetecinin tanımı yapılmış, gazetecinin enformasyona ulaşma, analiz etme, kullanma ve dağıtma hakları düzenlenmiş, basın çalışanlarının kamu veya özel kuruluşlardan bilgi talep etme, bilginin doğruluğunu kontrol etme, toplumsal olayları takip etme gibi sorumlulukları da düzenlenmiştir. Gazetecilerin yasalara uymaları, haberin doğruluğunu araştırmaları, objektiflik kriterleri, bireylerin şeref ve haysiyetinin korunması, özel hayata saygı gösterilmesi, ilgili yasanın 6. maddesinde ayrıntılı olarak tarif edilerek düzenlenmiştir. Aynı yasanın 7. maddesinde kaynağın izni olmadan elde edilen bilginin başkasına verilemeyeceği, bazı çıkarlar için kullanılamayacağı hükme bağlanmıştır. Takip eden maddeler, gazetecilerin ülkede görev yaparken yasalara uymaları gerektiği ve Özbek gazetecilerle eşit haklara sahip oldukları gibi gazetecinin temel hak ve sorumlulukları ile ilgili konuları da içermektedir (Budak, 2003-2004, s. 35).

Reklamcılık alanı ile ilgili olan düzenlemeler ise yine doğrudan kitle iletişim araçlarını, basılı ve görsel medyayı ilgilendirmesinden dolayı önemlidir. Bu kapsamda "Özbekistan Cumhuriyeti Reklam Yasası" ile düzenlenen reklamcılık alanı, reklamcılıkta üretim, dağıtım, içerik, temel özellikler ve etik konular ele alınmış, reklamda ahlak kurallarına saygının, yasalara uygunluğun, doğruluk ve güvenilirliğin korunmasının esasları belirlenmiştir (Budak, 2003-2004, s. 35).

Bütün bunların yanında 15 Ocak 2007 tarihinde Özbekistan Anayasasında yapılan değişiklikle Kitle İletişimi Yasası güncellenerek kabul edilmiştir. Buna göre yeni yasada medyanın özgür ve bağımsız olduğu, sansür uygulanamayacağı ifadelerine yine yer verilmiştir (Budak, 2013, s. 103).

Anayasal düzenlemeler ile birlikte Sovyet Rusya ve Komünizm etkisinin izlerinin silinebilmesi için uygulamada da doğrudan karşılık bulan çeşitli değişimler gerçekleştirilmiştir. Medya alanında yapılan değişikliklere örnek vermek gerekirse, "eski medya

kuruluşlarının bir kısmının isimleri değiştirilmiştir. Örneğin Lenin'in Kıvılcımı'nın yeni ismi Şafak Yıldızı olurken Genç Leninist ise Türkistan adını almıştır. 1997'de kabul edilen medya yasasına göre gerçek ve tüzel kişilere medya kuruluşları kurma hakkı tanınmıştır. Böylelikle çok sayıda medya kuruluşu ortaya çıkmıştır" (Temir, 2021, s. 173).

Yine Özbekistan'ın bağımsızlığı sonrası, hem ulus inşa sürecinde hem de din, dil, kültür ve siyaset alanlarındaki yeniden yapılanmasında özellikle devletin temel taşlarını korumak için de çeşitli yapılar oluşturulmuştur. Bu kapsamda Halk Sözü (Xalq so'zi), Mülk'ün Sahibi (Mulkdor), Adalet (Adolat), Millî Uyanış (Milliy Tiklanish) ve XXI. yüzyıl gibi birçok devlet yayınının yanı sıra çok sayıda özel yayın da ortaya çıkmıştır. Her tür medyanın millileştirilmesi Özbek Türkçesiyle yayınların hacmini arttırmıştır. Haber ajanslarının faaliyetlerinde de büyük değişiklikler olmuştur. Devlete ait haber ajansı olan Özbekistan Millî Haber Ajansı (Uzbekiston Milliy Axborot Agentligi) 1992 yılından beri, Dışişleri Bakanlığına bağlı Jahon Haber Ajansı 1995'ten beri faaliyet göstermektedir. 1998'de ilk özel haber ajansı olan Turkiston-press kurulmuştur. Bağımsızlığın ardından Poytaxt (Payitaht) ve Vodiy Sadosi (Vadinin Sesi) gibi pek çok radyo da kurulmuştur (Qozoqboev & Xudoyqulov, 2018, ss. 26-73; Temir, 2021, s. 174).

1991 yılı resmî verilerine göre 395 medya kuruluşunun bulunduğu Özbekistan'da günümüzde aktif olarak sayının 1.472 olduğunu ifade etmek mümkündür (Khalilova, 2017, s. 56). Söz konusu sayının %60'ını devlet kontrolü dışındaki medya kuruluşları oluşturmaktadır (Rakhman, 2020). Medya kuruluşlarının sayısındaki dramatik artışta 2018 yılında Kitle İletişimi Yasası'nda yapılan değişiklik ile daha özgürlükçü bir yapının benimsenmesinin etkisi büyüktür (Article 19, 2019). Kitle İletişimi Yasası ile ifade özgürlüğü ve sansürün kabul edilemezliği tekrar vurgulanmış ve uluslararası gözlemcilerin raporlarında da 2018 yılından itibaren medyanın daha serbest olduğu, ifade özgürlüğünün görece iyi işlediği ifade edilmektedir (Temir, 2021, s. 174).

Özbekistan'ın bağımsızlığını ilan ettiği 1991 yılından itibaren ilk 10 yıllık dönemde medya sektöründe ve kitle iletişiminde odak noktanın Rusça yerine Özbek Türkçesi'nin yerleştirilmesi yönündeki faaliyetlerin oluşturduğunu ifade etmek mümkündür. Bu kapsamda, ilim, bilim, sanat, edebiyat, eğitim gibi gündelik yaşamın önemli alanlarında Özbek Türkçesi'nin kullanımını yaygınlaştırılırken diğer taraftan medya kanalları ve kitle iletişim araçları vasıtasıyla söz konusu çabalar görünür kılınmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda

- ▷ "Özbek Dili ve Adabiyatı",
- ▷ "Şark Ulduzi",
- ▷ "Cohon Adabiyatı",
- ▷ "Tefekkür",

- ▷ “Özbekistan Adabiyati ve Senati”,
- ▷ “Milly Tikleniş”

gibi dergi ve gazeteler Özbek Türkçesi için önemli örnekleri oluşturmaktadır (Açık, 2002, s. 138).

Diğer taraftan Latin harflerinin kullanımının öğretilmesi ve yaygınlaştırılması çabaları kapsamında yine basılı ve görsel medya önemli yer edinmektedir. Bu kapsamda çıkartılan;

- ▷ 'Uzbekistan Ovazi'
- ▷ 'Marifat'
- ▷ 'Adolet'
- ▷ 'Turkistan Taskent Hakikati'
- ▷ 'Vatan'
- ▷ 'Mulkdor'
- ▷ 'İnsan ve Kanun'

gibi yayınlarda Latin harfleri kullanılmıştır. Benzer şekilde İngilizce kullanımı da Sovyet Rusya ve komünizm etkisinden sıyrılarak Batı ile entegre bir şekilde Batılı ülkelere açılma çabaları kapsamında yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda çıkartılan;

- ▷ 'Business Review'
- ▷ 'Uzbekistan Ovazi Times'
- ▷ 'Good Morning'

Gazete ve dergileri örnek vermek mümkündür. Diğer taraftan Sovyet Rusya ve komünizm etkilerinden bir anda sıyrılmak mümkün değildir. Dolayısıyla Rusça'nın ve Kiril Alfabesinin de kullanıldığı gazete ve dergileri ise;

- ▷ 'Pravda Vostoka'
- ▷ 'Golos Uzbekistana'
- ▷ 'Narodnoe Slova'
- ▷ 'Vechernii Taschkent'

şeklinde sıralamak mümkündür. Bununla birlikte gerçekleştirilen çabaların ve medyanın da desteği sonucunda Rusça'nın kullanımının azaldığı ve Özbek Türkçesi'nin kullanımının yaygınlaşmaya başladığını ifade etmek mümkündür.

Bütün bunların yanında Özbekistan ekonomisinin ve yönetim anlayışının (yine Sovyet Rusya ve komünizm etkisinden kurtarma süreci kapsamında) bağımsızlığı sonrası çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Bu kapsamda, Özbekistan Devletine ait olan basım tesisi Shark'ın özelleştirilmesi sonucu özel sektöre ait gazete ve dergiler ile diğer basılı medya unsurlarının kâğıt tedariki kolaylaştırılmış, dağıtım ve nakliyat konularında da devlet tarafından çeşitli yardımlarda bulunulmuştur. Diğer taraftan devlet tarafından sübvansede edilen gazete ve dergilerin içeriklerinin durağan bir yapıda olması sonucu Özbekistan halkı tarafından daha az talep görmesine neden olmaktadır (Budak, 2003-2004, ss. 36-37).

Basılı medyanın yanı sıra televizyon alanında da Özbekistan'da bağımsızlığın ardından önemli gelişmeler olmuştur. Buna karşın televizyon alanı basılı medyaya göre daha yavaş gelişme göstermiştir. Yapılması gereken yatırımın daha yüksek olması ve zaman alması buna başlıca neden olarak gösterilebilir. Bu kapsamda değerlendirildiğinde bağımsızlığın kazanıldığı 1991 yılından itibaren ilk yıllarda tek bir ulusal kanal ve her bir vilayette yerel televizyon kanalları bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra ülkede en çok seyredilen kanal ise Rus televizyon kanalıydı. Bununla birlikte 2000'li yıllara gelindiğinde ise özel televizyon kanallarının sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır. Bu kapsamda sadece Özbek dilinde yayın yapan özel televizyon kanallarını aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür;

- ▷ 'YOTRK (Andican)'
- ▷ 'Orbit ATV (Yangiabad)'
- ▷ 'Bagdad TV (Bagdad)'
- ▷ 'Tutkul TV (Tutkul)'
- ▷ 'İstiklol TV (Buhara)'
- ▷ 'Koinot TV (Buhara)'
- ▷ 'Aloka TV (Gulistan)'
- ▷ 'S-TV (semerkand)'
- ▷ 'Vita TV (Taşkent)'
- ▷ 'Kadirgoch TV (Guzer)'

- ▷ 'ALC TV (Urgench)'
- ▷ 'Margilan TV'
- ▷ 'Shark TV'

Diğer taraftan devlete ait olan televizyon kanalları ise hem Özbek Türkçesi hem de Rusça yayın yapmaktadırlar. Bu kapsamda;

- ▷ 'Yoshlar Kanalı'
- ▷ 'I. Kanal'
- ▷ 'TTV-1'
- ▷ 'IV. Kanal'

Devlet televizyon kanalları olarak örnek gösterilebilir. Devlet kanalları Ocak 2002'den itibaren Latin harflerini kullanmaktadır. Devlet televizyonlarından IV. Kanal'ın önemli bir özelliği ise zaman zaman Rus televizyonlarına bağlanarak doğrudan Rusya'dan yayın aktarmasının yanı sıra Türkiye Cumhuriyeti'ne bağlı TRT Avrasya kanalına da bağlanarak doğrudan TRT Avrasya'nın yayınlarını da aktarmasıdır (Budak, 2003-2004, s. 37).

Özbekistan'da Medyanın Başlıca Sorunları

Özbekistan'da basılı ve görsel medyanın başlıca sorunlarına da ayrıca değinmek gerekmektedir. Buna göre medya çalışanlarının mesleki gelişmelerine doğrudan katkı sunacak ve demokrasi ile sivil toplumun oluşmasını sağlayacak olan örgütsel olanaklar görece kısıtlıdır. 1997 yılında medya çalışanlarına destek oluşturması amacıyla kurulan "Gazeteciler Eğitim Merkezi" gazetecilere ve medya çalışanlarına çeşitli eğitimler vermekte, konferans, seminer ve toplantılar düzenlemektedir. Gazeteciler Eğitim Merkezi Özbekistan'daki medya çalışanlarının gelişimi için aralarında Kazakistan, Türkiye Cumhuriyeti, Almanya ve Kırgızistan'ın da olduğu çeşitli ülkelerden katılımcıların bulunduğu eğitimler düzenlemiştir (Smith, 1999).

Bütün bunların yanında Özbekistan Devleti tarafından bütün televizyon kuruluşlarının faaliyetlerini düzenlemek amacıyla "Interagency Coordination Commission (Kurumlar Arası Koordinasyon Komisyonu)" (MKK) isimli bir komisyon kurulmuştur. Buna karşın söz konusu komisyona özel televizyon kanallarının temsilcileri ve yöneticileri dâhil edilmeyince çeşitli tepkiler oluşmuştur. Diğer taraftan komisyon yapılan lisans başvurularına bürokratik engeller çıkartması, özel televizyon kanallarının yayınlarının bu komisyon tarafından ön incelemeye tabi tutuluyor olması basında Özbekistan Anayasasına karşı şekilde sansür söylentilerini gündeme getirmektedir (CPJ, 1999).

Özbekistan'da medyanın başlıca sorunları sadece devlet tahakkümü sonucu oluşmamaktadır. Bu kapsamda, Özbekistan'da gazete ve dergilerin yayın periyotları özellikle finansal sorunlar nedeniyle devamlı olarak değişkenlik göstermektedir. "Gazete fiyatları, genel tiraj sayıları, gazetelerin içerikleri (reklam veya haber ağırlıklı olup olmamaları) ve yayın hayatında kalış süreleri değişkenlik göstermekte, bir müddet yayınlanan gazetelerin daha sonra yayınlanmaması gibi çok çeşitli sorunlar Özbekistan'daki yazılı basın kuruluşlarını önemli ölçüde etkilemektedir. 2011 yılında ülkede basılı yayınların 663'ünün gazete, 195'inin dergi olduğu belirtilmektedir. Bu yayınların hepsi düzenli olarak yayınlanmamaktadır" (Budak, 2013, s. 105). Tirajları yüksek olan gazeteleri;

- ▶ 'Kahloq Sazi (devlete ait)'
- ▶ 'Narodnye Slovo (devlete ait)'
- ▶ 'Özbekistan Ozovi (iktidar partisinin)'

Televizyon kanallarını ise;

- ▶ 'Uzbekistan National Agency (devlete ait)'
- ▶ 'Jahan-Turkistan Press'

şeklinde sıralamak mümkündür.

Özbekistan'da medya organlarının diğer sorunlarını kâğıt temini, basımı ve gazetelerin Özbekistan genelindeki dağıtımını oluşturmaktadır. Devlete ait basımevlerinde basılan gazeteler çeşitli sorunlarla karşı karşıya kalabilmektedir.

Yine devlete ait gazeteler sadece gazetecilik açısından değil, uygulanan dil, kültür politikaları bakımından da yetersizlik arz etmektedir. Ayrıca gazetecilerin mesleki eğitim olanakları son derece sınırlı olup, gelişen teknolojik olanakları takip edebilmeleri de yeterli düzeyde gelişme gösterebilmiş değildir (Budak, 2013, s. 104).

Özbekistan'da televizyon en çok tercih edilen medya organıdır. Ancak gerek özel gerekse devlete ait bütün radyo ve televizyon kanalları devlet tarafından kontrol edilerek denetimlerden geçirilmektedir.

Yurt dışından kablolu yayınlar mevcuttur. Ülke ekonomisindeki iniş çıkışlar, reklam gelirlerinin yetersizliği, meslek içi eğitimde kaynak sıkıntısı ve çalışanların ücretlerinin düşük olması, teknik altyapının geliştirilmesi ile ilgili sorunlar, finansal kaynakların yetersiz oluşu, özellikle teknolojik ve mesleki anlamda eğitim faaliyetlerinin gelişememesi, üniversitede ilgili fakülte ve yükseköğretim kurumlarının eğitiminin yaygınlık ve yeterlilik kazanamaması gibi durumlar televizyon yayıncılığının gelişimini önemli ölçüde etkilemektedir (Budak, 2013, s. 105).

Özbekistan'da bağımsızlığın ardından temel sorun Özbek kültürü ve Özbek dili alanlarında reform sürecinde gerek Sovyet Rusya gerekse komünizm etkisinden kurtulmakta medyanın öneminin farkına varılmış olması ancak hâkim yönetim geleneği nedeniyle kitle iletişim araçları ve medyaya yeterli özerklik alanının açılmamış olmasıdır. Bu kapsamda bağımsızlığın kazanıldığı 1991 yılından itibaren geçen 31 yılda çeşitli alanlarda çok sayıda reform gerçekleştirilmiş olmasına rağmen özellikle basın ve ifade özgürlüğü kapsamında her ne kadar yasal düzenlemeler aracılığıyla çeşitli kararlar alınmış olsa da uygulamada özellikle demokrasi alanında çeşitli sorunların devam ettiğini ifade etmek mümkündür.

Geleneksel medyanın yanında yeni medya teknolojileri ve internet de yukarıda bahsi geçen sansür uygulamalarına sıkça maruz kalmaktadır. Ancak özellikle 2005 yılında yaşanan toplumsal olaylarda çok sayıda kişinin hayatını kaybetmesi ve kaybolması yönetimde otoriterleşme eğilimlerinde artış meydana getirmiştir. Bu kapsamda Özbekistan'da görev yapan yabancı medya mensuplarının çalışmalarına sınır getirilmiş, birçok yabancı medya temsilcisi ise sınır dışı edilmiştir. Dolayısıyla özellikle internet alanında yayın yapan birçok medya kuruluşuna editöryal müdahalelerde bulunmakta ve bu nedenle tam manasıyla özgürlük sağlanamamaktadır. Benzer şekilde 2012 yılından itibaren kapsamı ve içeriği farklı olsa da çok sayıda dava ve soruşturma açılmıştır. İnternet kullanımı da devletin kontrolü altındadır ve devlet istediği takdirde internet kullanımını kısıtlayabilmektedir. Özellikle Özbekistan hükûmetinin eleştirildiği yazılar ve internet sitelerine teknoloji aracılığıyla sansür uygulanmakta, web siteleri kapatılmakta veya erişimi engellenmektedir (Budak, 2013, s. 106).

Tablo 1: Dünya Basın Özgürlüğü Endeksi'nde Türk Cumhuriyetleri

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Kırgızistan	106	97	88	85	89	98	83	82	79	72
Özbekistan	164	166	166	166	169	165	160	156	157	133
Kazakistan	160	161	160	160	157	158	158	157	155	122
Azerbaycan	156	160	162	163	162	163	166	168	167	154
Türkmenistan	177	178	178	178	178	178	180	179	178	177

Tablo 1 Dünya Basın Özgürlüğü Endeksi (<https://rsf.org/en/index>, 2022)

Bütün bunların yanı sıra demokrasi ve özgürlük anlamında Özbekistan'da özellikle kurucu devlet başkanı İslam Kerimov'un ölümünün ardından Cumhurbaşkanı seçilen

Şevket Mirziyoyev döneminde (2016 yılından itibaren) köklü reform çabaları öne çıkmaktadır. Bu kapsamda değerlendirildiğinde Özbekistan'ın Dünya Basın Özgürlüğü endeksinde 2017 yılından itibaren devamlı yükselmeye başladığı görülmektedir. Ancak yine de ifade etmek gerekir ki her ne kadar yükseliş trendi devam ediyor olsa da henüz kapalı ülkeler kapsamında değerlendirilmeye devam etmektedir.

Dünya Basın Özgürlüğü Endeksi hazırlanırken nitel analiz yöntemi kullanılmaktadır ve çoğulculuk, medya bağımsızlığı ve oto sansür, yasama çerçevesi, şeffaflık, altyapı, kötü muamele göstergeleri kullanılmaktadır. Özbekistan'ın görece yükselme trendinde bulunmasında, İslam Kerimov'un ardından bazıları 20 yıldır tutuklu bulunan gazetecilerin serbest bırakılması, medyaya uygulanan denetimlerin hafifletilmesi ve sansürün azaltılmasının yanı sıra internet sitelerindeki erişim engellerinin kaldırılarak bilgiye erişimin görece kolaylaştırılmasının etkisi büyüktür. Diğer taraftan özellikle televizyon kanallarında siyasi içerikli tartışma programlarına izin verilmesi, televizyon kanalı açmak, gazete ve dergi kurmak için gerekli olan ve yukarıda detayları paylaşılan kayıtların kolaylaştırılarak medya unsurlarının çeşitlendirilmesinin önünün açılması da diğer etkenlerdendir. Medyanın görece özgürleşmeye başlaması sonrası üst düzey politikacılar henüz eleştirilemiyor olsa da özellikle yolsuzluk ile ilgili haberlerin yapılmaya başlandığı kayıtlara geçmektedir.

Sonuç

Özbekistan bulunduğu konum itibariyle Asya bölgesinde önemli yer edinmektedir. Özellikle İpek Yolu güzergâhında yer alması zengin yer altı kaynaklarının bulunması Özbekistan'ın önemini daha da arttırmaktadır. Bunun yanı sıra Maveraynnehir bölgesinde yer alması hem Türk kültürü hem de İslam medeniyeti açısından da önemli kültürel, dinî, dilsel ve tarihsel açıdan temel oluşturmaktadır.

SSCB'nin kontrolü altında bulunması nedeniyle Özbekistan'ın yönetim anlayışı diğer Türk Cumhuriyetleriyle paralellik göstermektedir. İdeolojik olarak komünizmin etkisi, yönetim geleneği olarak SSCB'nin etkisi altında tarihini, kültürünü, dilini ve dinini korumaya çalışması dönemin önemli çabaları arasındadır. SSCB'nin dağılmasının ardından Batı dünyası ile bütünleşme/uyum sürecinde ve demokrasinin yerleştirilmeye çalışılması sürecinde de Özbekistan önemli reformları gerçekleştirmiştir.

Bu kapsamda özellikle Özbek ulusunun inşası, Özbek dilinin korunmaya çalışılması ve toplumda hâkim dil hâline getirilmeye çalışılması için medya önemli işlev üstlenmiştir. Ancak tarihsel olarak diğer Türk Cumhuriyetleri'nde olduğu gibi medya genel olarak oldukça kısıtlı sayıda ve sömürge politikalarını destekleyici nitelikte gelişmiştir. Buna rağmen Türk Cumhuriyetleri'nde ilk yayınlar bu koşullar altında dahi olsa bu dönemde ortaya çıkmıştır. SSCB'nin kurulmasıyla beraber medya alanında niceliksel ve teknik olarak önemli atılımlar gerçekleştirilmiş ancak söz konusu atılımlar Sovyet

propagandası için bir araç olarak kullanılmıştır. Bu dönemde sayıları fazla olan gazete, dergi, radyo ve televizyon kanallarının ana amacı Sovyet kültürü ve komünizm propagandası olmuştur.

Bağımsızlıklarının ardından ilk yıllarda Türk Cumhuriyetleri'nde medyanın fiziki altyapısı Sovyet mirasına dayandığı gibi Sovyet manevi mirası da bir süre etkisini sürdürmüştür. Tüm bağımsız Türk Cumhuriyetleri'nde özel girişimler, belirli derecelerde devreye girmiş ve medya çeşitliliği artmıştır. Yeni düzenlemeler ve kanunlarla medya desteklenmiştir. Özbekistan özelinde ise İslam Kerimov'un ardından değişen yönetim ile beraber basın özgürlüğü ve medya alanında önemli gelişmeler yaşanmaktadır. Bu gelişmeler Dünya Basın Özgürlüğü endeksine de yansımakta ve bu kapsamda Özbekistan yükselen bir trendi korumaktadır.

Demokrasinin gelişerek sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için özgür, demokratik ve sorumlu bir basın anlayışının her boyutu ile bu sürece destek vermesi gerekir. Dolayısıyla üzerinde durulması gereken en önemli nokta ise Özbekistan özelinde ve diğer Türk Cumhuriyetleri'nin harcadıkları ve harcayacakları tüm çabalarda hem ulusal hem de uluslararası düzeyde daha fazla desteklenmelerinin gerekli olduğudur. Bağımsızlığının ilk yıllarından itibaren Özbekistan'da toplumsal, ekonomik, sosyal ve siyasal yaşamın her alanında görülen değişimler ve dönüşümler, kitle iletişim ve medya alanında da gözlenmektedir. Ancak bütün toplumsal kesimlerde olduğu gibi değişimlerin bir den gerçekleşmesi beklenemez. Söz konusu sürecin belli bir zamana ihtiyaç duyduğu göz ardı edilmemelidir. Diğer bir ifadeyle, Özbekistan'da da diğer Türk Cumhuriyetleri'nde de tıpkı tüm dünyada olduğu gibi medya politikalarının sorunlarının bir çırpıda çözümleneceğini düşünmek olası değildir.

Bütün bunların yanında medya Özbekistan'ın Batı dünyası ile bütünleşme sürecinde, demokrasinin yerleşmesi sürecinde ve SSCB'nin ardından tekrar öz benliğini kazanma sürecinde en önemli unsurdur. Dolayısıyla önümüzdeki yıllarda başta Özbekistan olmak üzere tüm bölgede olumlu gelişmeler beklemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Açık, F. (2002). Özbekistan'da 1990-2000 yılları arasında Özbek Türkçesinin durumu. *Avrasya Etüdüleri*, 23, 127-148.
- Allworth, E. (1990). *The modern Uzbeks*. California: Hoover Institution Press.
- Article 19. (2019). *Uzbekistan: Law on mass media*. London: Article 19.
- Budak, L. (2003-2004). Sovyetler Birliği döneminden sonra Özbekistan'da medya. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 19, 33-42.
- Budak, L. (2013). Türk Cumhuriyetleri'nde medya politikaları: Yasal düzenlemeler, genel sorunlar ve iş birliği faaliyetleri. N. Ankaragil içinde, *Medya ve İletişim Politikaları* (s. 91-126). İzmir: Tıbyan Yayıncılık.
- Cabborov, İ. (2008). *O'zbekler*. Toshkent: Sharq.
- CPJ. (1999). *CPJ country reports: Central Europe and The Republic of The Former Soviet*. Uzbekistan Country Reports. Retrieved from <http://www.cpj.org/attacks99/europe99/uzbekistan.html>
- Hatunoğlu, N. (2022). Moğolluktan Türklüğe Konguratlar. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(7), 111-132.
- Khalilova, A. (2017). Mass media of Uzbekistan: Development from the first years of independence and current condition. *International Journal of African and Asian Studies*, 36, 55-58.
- Qozoqboev, T., & Xudoyqulov, M. (2018). *Jurnalistikaga Kirish*. Toshkent: İqtisod-Moliya.
- Rakhman, İ. (2020, 04 28). Uzbekistan's changing media space. (C. Putz, Röportaj Yapan). Retrieved from <https://thedi diplomat.com/2020/04/uzbekistans-changing-media-space/>
- Smith, S. (1999). *Uzbekistan*. IPI World Press Freedom Reviews. Retrieved from 222.freemedia.at/wpfr/world.html
- Temir, E. (2021). Türk Cumhuriyetleri'nde medya. F. Yıldız içinde, *30. Yılında Türk Cumhuriyetleri Ulu-sal Politika* (s. 155-182). Ankara: Nobel Yayıncılık.